

Олександр ГУРЖИЙ,

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу
Інституту історії України
НАН України,
Київ, Україна

Oleksandr HURZHII,

Doctor of History, Professor,
Chief Research Fellow,
Department of Medieval
and Early Modern Ukrainian History,
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

e-mail: oleksandrgurzij003@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

Духовенство в судовій практиці Гетьманщини другої половини 17–18 ст.

У статті висвітлено роль православного духовенства в системі судочинства Гетьманщини. Відзначається втручання духовних осіб в діяльність судів, що впливало на їхні вироки. Зокрема, наголошується на суб'єктивних факторах, що дозволяли священникам пом'якшувати судові рішення. На конкретних побутових прикладах простежено еволюцію сприйняття вищої міри покарання гетьманами, старшинами, міськими урядовцями й сільськими громадами за участі духовенства, висвітлено «казусні» випадки відступів судів від тогочасного законодавства. Доведено, що у Війську Запорозькому існувало близько півтора десятка основних видів карних злочинів, що мали б каратися стратою, але багато з них через втручання духовенства набуло правової поблажливості. Особливо суворим катуванням піддавали крадіїв церковного майна, папужників священнослужителів і віровідступників. Показовим стало те, що після страти злочинця частина його статків, зокрема і грошей, могла потрапити до рук не лише родичів загиблого, але й вищих представників судового процесу, зокрема й монастирів. Звідси, відповідно, виникала матеріальна зацікавленість останніх, а на цьому ґрунті — корумпованість судів.

Ключові слова: Українська держава, Гетьманщина, Військо Запорозьке, духовенство, вироки, законодавство, юридичні положення.

The Clergy in the Judicial Practice of the Hetmanate in the Second Half of the 17th — 18th Centuries

The article highlights the role of the Orthodox clergy in the judicial system of the Hetmanate. It notes the interference of clergy in the activities of courts, which influenced their verdicts. In particular, it emphasizes the subjective factors that allowed priests to mitigate court decisions. Using specific everyday examples, the article traces the evolution of the perception of the highest measure of punishment by hetmans, elders, city officials, and rural communities with the participation of the clergy, and also shows “casuistic” cases of courts deviating from the legislation of that time. It has been proven that in the Zaporizhzhia Host there were about a dozen main types of criminal offenses that were punishable by death, but many of which, due to the intervention of the clergy, received legal leniency. Thieves of church property, blasphemers of clergy, and apostates were subjected to particularly severe torture. It was noteworthy that after the execution of a criminal, part of his property, including money, could fall into the hands not only of the relatives of the deceased, but also of senior representatives of the judicial process, including monasteries. This gave rise to the material interest of the latter and, on this basis, to the corruption of the courts. In the course of judicial proceedings, church fathers most often used terms such as “God’s judgment,” “unrighteous sins,” “holy law,” etc. Throughout the 18th century, the “layering” of tsarist legislation regarding courts and their verdicts became increasingly noticeable, and references not only to the Lithuanian Statute and Magdeburg law, but also to the sovereign’s decrees began to appear more frequently in documentation. The subordination of the church to secular authority at the end of the 18th century ended with the secularization of monastic land ownership, and with it, the role of the clergy in judicial practice diminished.

Keywords: Ukrainian state, Hetmanate, Zaporizhzhia Host, clergy, sentences, legislation, legal provisions.

Національна революція українського народу середини 17 ст. фактично деформувала литовсько-польську судову систему, змінила її суспільно-політичну суть, структуру та організаційні засади, розширила народні повноваження і практики. Найвищою судовою та апеляційною особою став гетьман, як правило, з остаточним рішенням. У своїх судженнях з того чи іншого питання він спирався на Генеральний військовий суд, який, своєю чергою, брав до уваги інформацію та рішення нижчих судів — полкового, сотенного, «меського» — або стежив за виконанням вироків. Нижчі судові інстанції акумулювалися у міських і сільських громадах. Зазвичай вони мали локальний характер і доволі вузько спрямовані функції стосовно покарань злочинців — якогось конкретного міста, села чи хутора. Але важливо зазначити про місце та роль православного духовенства в тогочасній судовій практиці. Адже воно час-то втручалося в процесуальні дії і вирок суддів, а його окремі представники потрапляли під цивільний суд. Водночас у судочинстві безпосередню участь зазвичай брали місцеві отці, ба, навіть вищі духовні персони.

У різний час з'являлася значна кількість спеціальних праць, присвячених історії кодифікації права, діяльності судових і виконавчих органів влади, формам судочинства в Україні ранньомодерної доби. Серед найбільш вагомих у контексті означеної теми слід виокремити дослідження таких авторів, як Олександр Лазаревський, Іван Каманін, Микола Василенко, Олександр Кістяківський та ін. У подальшому українську історіографію поповнили студії Ксенії Софроненко, Вадима Дядиченка, Аркадія Ткача й Андрія Пашука. Проте конкретно питань, пов'язаних із історією злочинів, еволюцією форм покарань і ролі духовенства в цих процесах, стосується лише монографія Михайла Слабченка¹ та студія Ореста Левицького. Завдання останньої, на думку автора, — побачити живі образи людей того часу: «Наче з фонографа, ви чуєте їхню справжню мову, відчуваєте ніби подих минулої старовини. І кого тільки нема в цій чарівній панорамі. Через єдність суду перед вами проходять живі тіні з різних верств тогочасного безстанового суспільства»².

Мета статті висвітлити, як православне духовенство в Гетьманщині втручалося в діяльність судів і впливало на їхні вирок.

Зміни в правових нормах поведінки й судочинстві зумовлювалися, зазвичай, рефлексіями

суспільної свідомості, трансформаціями народного бачення критеріїв правди, справедливості, законності. З огляду на такі тези розвивалися дві основні форми судів — Божий і людський. З сивої давнини Божий суд нерідко підмінявся в понятійному сенсі, адже від його імені коїлися «випробування» залізом, вогнем, водою тощо. Ці покарання найчастіше позитивно сприймалися в народі, бо вони нібито творилися з волі Божої, хоча реалізовували їх людські руки. І це незважаючи на вкрай негативні проблеми в становищі правосуддя вже 16–17 ст., не кажучи про 18 і 19 ст. — сутяжництво, хабарництво, всілякого виду «кривди». Водночас у Божих судах продовжувала зберігатися і та безпосередність, наївна віра в справедливість, у яких потребував тогочасний організований соціум, а саме українське громадянство. На думку Олександра Лохвицького, у цивільному суді, навпаки, норми й ідеї правди являли собою для населення закриті, складні та уповільнені в рішеннях інституції. Їхня казуїстика позбавляла цивільних суддів в очах позивачів «святості», моральних основ діяльності³.

Водночас серед більшої частини населення формувалося стійке сприйняття образу священників як людей правдивих і порядних, нездатних на лихі вчинки. Саме тому до них зверталися по покарання, Божий захист від усіх негараздів, щодо вигнання злих духів тощо. Унікальним у цьому сенсі є письмове зобов'язання священника Дем'яна Довгого, яке він дав парафіянам і власнику с. Кустич (Стародубський полк) полковнику Павлу Скорупі від 26 лютого 1776 р. Тут, зокрема, йшлося про те, які моральні якості мають бути в священника, якими є його зобов'язання перед громадою, а також і матеріальне забезпечення. Річ у тому, що того року колишнього козака Д. Довгого, жителя с. Яцковичі, після звільнення зі служби в армії кустичани і їхній пан обрали священником у свою парафію при церкві Св. Христового Миколая. Перше, що пообіцяв новообраний: ні в чому не порушувати духовний регламент, в усьому поважати й слухатися власника села і без його волі нічого не чинити й не встановлювати; з особистим кривдником самочинно не сваритися та не битися, але просити сатисфакції у своїй образі у певних персон; з парафіянами жити ласкаво й тихо, не брати участі в їхніх гулянках, пиятиках, посиденьках у шинках, навпаки, навчати християнським обрядам і звичаям, поважати Всевишнього Творця і молитися йому; не долати й непорядки у церкві усувати за допомогою власника й парафіян села; в обителі зберігати чистоту, пильнувати за дяком і паламарем, щоб добре виконували свою роботу.

¹ Слабченко М.Е. Опыт по истории права Малороссии XVII и XVIII в.в. Одесса, 1911. 293 с.

² Левицький О.І. По судах Гетьманщини: нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку. Харків, 1930. С. 12.

³ Лохвицкий А. Значение Божьих судов по русскому праву. *Отечественные записки*. Т. СХІІ. 1857. С. 520.

Утримувати себе Д. Довгий мав за рахунок земельних ділянок і угідь свого попередника отця Григорія. Крім того, на церкву збиралися гроші: за відправлення братського канона — 10 копійок, молебна парафіяльного — 6 коп., за освяту хати — 6 коп., великий похорон — 10 коп., хрестини — 2 коп. тощо⁴.

Як бачимо, представник простого люду — колишній козак — поставав ледь не в ідеальному образі тогочасного священника, як його сприймало суспільство. Правда, відразу виникає питання, як він мав чинити у випадку, коли власник села особисто скоював протиправні дії, адже священник в «усьому» зобов'язувався поважати й слухатися «пана»?!

У подальшому історичні факти цілком спростовують таке тлумачення функцій духовних осіб, їхньої праведної ролі у великих і малих громадах українців.

Національна революція з її демократичними засадами зумовила в Гетьманщині, якщо і не цілком, то значною мірою, «переплетіння» судів Божих з діяльністю мирських інституцій. Звідси виходило: «приточилася справа Богу мирська», «справа Божа», а вирішував її суд старшинський спільно з «врядом меским» тощо. Так, 17 лютого 1699 р. до судової колегії у складі наказного полтавського полковника І. Насвета, войта Я. Івановича, бурмистра О. Матвеевича та багатьох «значних загальних персон» надійшло повідомлення «з суду духовного», а конкретно від протопопа* полтавського отця Л. Семеновича стосовно «чужоложництва» Д. Клетненка з вдовою П. Жадавною, своєю невісткою в минулому. Чоловік зізнався протопопу, що здійснив гріх, тому що його дружина померла. Проте, коли в перелюбників народилася дочка, то вони тримали її на морозі, поки та не померла, а тоді у своїй хаті закопали в землю. Це було зроблено чоловіком і жінкою, щоб уникнути «публіки світлової та карності». За тих обставин П. Жадавна переконувала свого співмешканця: «волимо вже за гріх терпіти у Бога кари, ніж стид між людьми мати». Суд же за такий ганебний учинок, що «розгнівив Господа Бога», на підставі «права посполитого в Статуті князівства Литовського» (розділ 11, арт. 6) присудив чужоложців до «страсти горлом». Але в справі нічого не сказано, чи порушив протопоп тайну сповіді, чи ні. Вважаємо, що так. Адже Д. Клетненко саме йому безпосередньо зізнався в скоєному. Якщо так, то священнослужитель сам здійснив великий «смертний гріх» перед Богом⁵.

⁴ Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. Киев, 1884. С. 258–260.

* Голова «духовних правлінь», благочинних і т. д.

⁵ Лазаревский А.М. Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. (Приложение). Харьков, 1898. С. 68.

Одним із потужних напрямів у діяльності православної церкви була боротьба з чаклунством, ворожбитством і чарівництвом. Звинувачуваних у цьому людей духовенство карало особливо жорстоко, найчастіше прилюдно спалювало. Причому це явище було досить поширеним у Гетьманщині. Відповідно, йшлося про їхню страту в Литовському Статуті та Магдебурзькому праві. Позитивно сприймалися такі заходи й серед широких верств населення, особливо в селах, де над такими винуватцями нерідко чинився самосуд. У Західній Європі такі випадки припинилися лише в кінці 18 ст., а в Україні траплялися й далі. До того ж Українська православна церква переймалася не лише питанням «чистоти віри», а й матеріальними чинниками, адже після страти злочинців значна частина їхніх грошей та господарства переходила до духовенства (монастирів) і становила великі додаткові прибутки. Водночас під пильне око церковних суддів потрапляли особи, які добре знали властивості природи й використовували у своїх чарах. Однак такі знання, володіння ними офіційно аж ніяк не потрапляли до списку «гріховних справ», лише тоді, якщо вони завдавали комусь шкоди. Фактично масовий страх через нерозуміння першопричин всляких пошестей, неврожаїв, посух тощо спонукав людей шукати винного, і тоді його покарання в їхній хворобливій свідомості мало припинити всі негаразди⁶. В історичних джерелах і спеціальних працях дослідників можна відшукати чимало переконливих прикладів цьому. Зокрема, в містечку Бориспіль (Переяславський полк) у 1652 р. виявили цілу групу бабів-чарівниць. А таких «спільнот» громади в населених пунктах побоювалися особливо, бо вважали, що сила чарівництва від того посилюється в кілька разів. Саме тоді містечком ширилася якась пошесть — хворіли люди й худоба. У різних чутках прозвучало ім'я О. Тращихи. Порадившись з поважними громадянами, сотник А. Герасименко, вїт та інші місцеві урядовці вирішили допитати жінку, чи то бува не вона начудила, і в разі потреби заарештувати її. На що чарівниця зауважила дивним чином: мовляв, треба не її заарештовувати, а Путятиху, що в них за старшу, хоча і рядиться дівкою, носить коси, яка ходить по дворах і щось намовляє, а як намовить, то в них усі помирають. Згідно з законом, жінок «незбожних» заарештували й відправили за ґрати. Проте незабаром до ратуші прийшли представники від місцевого козацтва й почали вимагати від чиновництва, щоб ті швидше розглянули цю справу «ведлуг святої справедливості», потім варто по заслугі

⁶ Труды этнографично-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-западный отдел. Т. 1: Веравания и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство. Санкт-Петербург, 1872. С. 327–336.

їм «карність дати», а головне — з в'язниці звільнити, бо люди бояться від чарівниць великої біди. І це тоді, як вони самі звинувачували перед тим і Тращику, і Путятиху в згубі своїх батьків, братів, сестер та дітей. Як покарали жінок, точно невідомо, бо кінцеві сторінки справи загублені. Проте з тексту останньої відомо: попередньо йшлося про спалення тільки однієї жінки⁷.

У 1670 р. у «бісовському наводженні» було звинувачено Г. Шостаківну. Ніби вона своїм відьомством хотіла затопити шлях у Полтаву. У суді їй загрожувала «карність смертельна». Проте через брак доказів жінку звільнили з попередженням виплати штрафу «першої заруки», якщо провина буде доведена⁸.

1684 р. у полковому суді розглядалася справа М. Лисовчихи щодо її ворожіння серед ночі біля будинку І. Язловедженка. Жінка ходила гола, з вплетеним у волосся замком і промовляла заклинання, очевидно, інтимного змісту. Чарівницю затримали й провели дізнання. Ймовірно, суд, побачивши, що жінка несповна розуму і не заподіяла ніякого лиха, присудив лише відібрати у неї єдиного коня. У схожих випадках, без завдання комусь шкоди та «укривдження», але за наявності спроби когось обмовити в чарівництві, передбачалися різних розмірів штрафи відповідно до розділу 14, артикула 105 Литовського статуту, які надавалися як скривдженій стороні, так і суду⁹.

Інколи «правнича логіка» судів викликала чимало запитань через свою неадекватність. Наприклад, за однакових обставин одну відьму могли спалити, а кількох інших лише вигнати з того ж таки міста. У 1758 р. сталося масове спалення жінок, які займалися ворожінням у чотирьох полках¹⁰.

За нібито поширення всіляких негараздів у Гадяцькому полку гетьман І. Брюховецький наказав спалити дружину полковника Остру, а в 1700 р. так само вчинили з дружиною олишівського сотника Биховця за «пошесть»¹¹.

До «бісовських» справ траплялося долучалися і чоловіки. На початку 40-х років 18 ст. І. Човпило — один із прислуги лубенського полковника — раптом записався власною кров'ю служити тілом і душею бісовському князеві й всім бісам протягом 30 років. Допит з цього приводу засвідчив крамольні дії з боку І. Човпила.

⁷ Левицький О. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку. Харків, 1930. С. 230–232.

⁸ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Вып. I: Справы поточные 1664–1671 годов. Чернигов, 1912. С. 182.

⁹ Левицький О. По судах Гетьманщини. С. 229–230.

¹⁰ Слабченко М.Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII в.в. С. 91.

¹¹ Лазаревский А.М. Описание старой Молороссии. Т. 2: Полк Нежинский. Киев, 1893. С. 102.

До справи долучився київський митрополит Рафаїл і спромігся за допомогою синоду перебрати розгляд її на себе. А тому прислугу з Лубен доправили до Києва для подальшого вироку й покарання відповідно до «святих правил», царських указів і державних законів, найімовірніше, смертною карою¹².

У 1749 р. схожа ситуація склалася навколо боговідступника І. Роботи. У вересні Генеральний військовий суд виділив у окреме впровадження справу під назвою «Про колодника Івана Роботу, відступившого від Бога й передавшого себе демоні». Почалося все з того, що 22-літній І. Робота, син значкового товариша, після навчання в Київській академії пішов служити в Глухівську військову канцелярію. На посаді простого канцеляриста він перебував три роки на становищі, «коли харчуються від крихт, що падають зі столу їхніх панів, начальників». Злиденне побутування довело хлопця до відчаю. І він вирішив виправити своє життя, написавши кров'ю з власного пальця розписку щодо продажу душі й тіла демоні. На місці, у канцелярії, після уточнення деталей появи такого документа Іванові пригрозили побиттям у разі супротиву й заарештували. Потім юнака закували в кайдани і під вартою відправили в Київську консисторію «для учинення з ним, згідно з указами та правилами святих отців».

Отже, невіглас через свою марновірність перетворився на злочинця, а його недоумство стало вагомим звинуваченням у свідомому зреченні Бога й потрапило під суд церкви. З переляку в консисторії І. Робота почав зрікатися свого вчинку і доводити, що написав розписку під страхом загрози побиття. Далі справу й злочинця знову повернули в канцелярію, щоб там діяли відповідно до законів. І Робота продовжував відмовлятися від добровільного написання розписки. Внаслідок цього військова канцелярія та консисторія не вигадали нічого кращого, ніж передати справу до Генерального військового суду. І знову почалися передопити й свідчення арештанта, що, мовляв, діяв, побоюючись фізичної розправи над собою. У результаті І. Робота взагалі відмовився від написання «зловредної» записки й свого кровавого підпису на ній.

Генеральний військовий суд, узявши до уваги всі попередні матеріали слідства і не порадившись з судом духовним, виніс такий вирок: відправити колодника І. Роботу в Полтавський Нефорощанський монастир під нагляд «вправного» старця, з належним духовним катуванням і без будь-яких послаблень протягом року... Через рік у канцелярію Полтавського полку прибув ігумен Полтавського Нефорощанського монастиря

¹² Ілья Човпила, бесам в службу записавшийся (Из области народных суеверий). Киевская старина. 1882. № 2. С. 429–431.

з колодником і доповів, що той перетерпів усі випробування (фактично: мордування), а тому, «на духовний розсуд», його варто звільнити з-під нагляду. Кінцеву крапку в цій справі поставив сенат 16 вересня 1751 р., ухваливши рішення: відпустити І. Роботу під «належний батьківський страх»¹³.

Як бачимо, статус «відступників» від праведної віри був різноманітним — від самих низів суспільства до представників найвищих старшинських родин. Найчастіше ними ставали жінки, але чимало траплялося і чоловіків. Одних засуджували до страти вогнем, інших до сплати грошових штрафів і збитків у майні, вигнання з місця проживання тощо. Ще могли «просто» відлучити від церковних обрядів, як це відбулося з короповським сотником Химичем у 1732 р.¹⁴

Протягом другої половини 17–18 ст. продовжувалось намагання окремих людей спілкуватися з «потусторонніми силами», чортами, демонами, бісівським князем тощо. Прикметним стало вірування у те, що угоду з дияволом необхідно оформляти письмово й скріплювати власною кров'ю. Саме в цьому нерідко проявлялося ілюзорне бачення щастя в майбутньому. Правда, в окремих випадках вислів «кров'ю своєю підписався» мав лише фігуральне, символічне значення, адже людина підписувала «угоду» чорнилом.

На свій лад вирішувалися справи в середовищі духовенства про зради чоловіків і жінок. Одна з таких подій сталася в Пириятині в 1702 р.: дружина місцевого протопопа Я. Филиповича за відсутності чоловіка кілька разів намагалася звабити пириятинського паламаря В. Ткачика, а коли їй нарешті це вдалося, то інтимні зустрічі коханців стали ледь не регулярними. У будинку протопопа вони пили горілку й розважалися, «гріх тілесний» чинили. Через деякий час паламар спокусився на інший гріх і вкрав дві книжки протопопівські, на чому його й спіймали. Почалися допити та слідство, чому й стало відомо про «спілкування» Ткачика з протопопшею. Тоді Я. Филипович звернувся до міського уряду за присутності духовних осіб: отця Євстафія, священника Митченського, отця Антонія і отця Сави, а також кількох вікаріїв, з проханням покарати злочинця, що на той час уже перебував у карцері. Коли В. Ткачика привели для чергового допиту, то його так сильно побили, що потім ледь живого знову доправили до карцеру. Врешті-решт він у всьому зізнався. За письмовою згодою постраждалої сторони

злочинця не лише вигнали з міста, а й заборонили йому мешкати на території Лубенського полку¹⁵.

Отже, за інтимний зв'язок з протопопівною та крадіжку двох книжок паламар отримав покарання у формі арешту, перебування в карцері, жорстокого побиття та вигнання з постійного місця проживання. Такі обставини в житті В. Ткачика призвели до того, що він перетворився на злодіюгу-рецидивіста: крав речі й гроші, обмовляв поважних людей, зокрема сотника. «За якое его плутовство, — засвідчило рішення суду від 2 січня 1703 р., — прийняв добрую перед всем народом карність...»¹⁶

Інший паламар — С. Ільц — кілька місяців «жив у гріху» з Т. Цибувною, аж поки на це не звернули увагу місцеві урядовці (без участі духовенства). За «гріх боговідступницький» суд присудив паламарю побиття киями та виплату грошового штрафу («виною скаралисмо») ¹⁷.

Слід зазначити, що навіть у простому перелюбстві цивільні суди могли посилатися на право Святого Писання. Наприклад, у с. Дейманівка Лубенського полку тамтешній житель М. Забузький «замазався гріхом тілесним» із заміжньою жінкою Палажкою. Коли судді на чолі з лубенським полковником М. Іляшенком почали розглядати справу про зраду, то було заявлено, що коханці знехтували страх Божий і карність правничу, а тому, згідно з «правом святим», заслуговують на смертний вирок. Проте суд з мирян вирішив чоловіка не страчувати, а відібрати лише худобу та частину лісу й передати у власність полковому осавулу Л. Свічці, бо саме він доповів полковникові про ганебний злочин¹⁸. Отже, у цьому епізоді судочинства чітко простежується матеріальна зацікавленість старшини у виявленні, зізнанні та покаранні злочинця.

Свідчення на суді могли підтверджуватися тим, що свідок або підозрюваний хрестився і клав землю чи попіл на свою голову. Такі дії, очевидно, мали означити «святість рідної матінки землі» та чистоту слів. Наприклад, так чинив у 1710 р. житель с. Хилочич (Стародубський полк) Юрко, присягаючи перед суддями. Безперечно, то були прояви давнього звичаєвого й церковного права¹⁹.

27 травня 1670 р. у Полтавському городовому суді виникла тяжба між отцем Дорофієм з містечка Кишенка й лубенським міщанином І. Борохом з помічниками. Суть справи полягала в тому, що священник під час збройного конфлікту

¹⁵ Стороженки. Фамильний архив. Киев, 1908. Т. 6. С. 199–200.

¹⁶ Там же. С. 206–209.

¹⁷ Там же. С. 289.

¹⁸ Там же. С. 408.

¹⁹ Центральний державний архів України в м. Києві. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 489. Арк. 68 зв.

¹³ Кистяковский А.Ф. К истории верования о продажи души чорту. *Киевская старина*. 1882. № 7. С. 180–186.

¹⁴ Лазаревский А.М. Описание старой Молороссии. С. 310.

П. Дорошенка з І. Брюховецьким втратив своїх коней і сам ледь живим втік з-під м. Ромни. Тоді батюшка нічого іншого не вигадав, як відібрати худобу й майно в І. Бороха та кількох інших чумаків, що саме поверталися з Низу (Запорожжя). Отець Дорофій наклав руку на чужих двох коней з возами, а в них хомути, шкури, 48 осетрів, 7 білуг, коропи, балики тощо. У результаті проведення дізнання обох сторін «товариський суд» наказав повернути все награване власникам. А щоб у подальшому не виникало суперечки між позивачем і відповідачем, пригрозили великим штрафом — 1 тис. талярів на користь військового скарбу й 100 талярів на міський уряд²⁰.

Отцю Дорофіїві порівняно легко вдалося уникнути покарання через те, що на самому початку він дав неправдиву інформацію про чумаків генеральним суддям, а ті, своєю чергою, дозволили йому заарештувати чуже майно. Тобто частина провини перекладалася на старшин, які свого часу не перевірили достовірність наведених о. Дорофієм свідчень.

Про те, що діяльність цивільних судів досить часто спиралася на Закон Божий і право святих отців, свідчить справа про вбивство наймички дівки Катерини Батюти її господаркою Пелагеєю Плющенковою, яку спочатку розглядали протягом 1689 р. у Борзенському сотенному уряді, а потім і в Генеральному військовому суді. У процесі дізнання стало відомо: господарка у своєму будинку в м. Борзна за відсутності чоловіка, «будучи підпилою», невідомо з якої причини «на смерть з рушниці застрелила» дівчину. Спочатку Плющенкова хотіла лише налякати наймичку: направила на неї зброю та звела курок. Після чого стався фатальний постріл. Сотенний уряд допитав свідків, заарештував убивцю та розпорядився поховати небіжчицю. Проте батько останньої Тишко Батюта, не вдовольнившись проведенням слідством, подав апеляцію. Тоді місцеві урядовці вирішили передати справу до Генерального військового суду, «просячи науки», адже за намовляннями й проханнями людей батька намагалися схилити до «певної й невід'ємної на віки вічні угоди». На що вища судова інстанція зазначила: такий злочин без означення гріха й помсти Божої, поминаючи Закон Господній, лишати не можна. Якщо господиня здійснила його ненавмисне, то, згідно з правом святих отців, заслугове на ув'язнення та тримання за ґратами рік і шість тижнів, а на другий рік у церкві чотири рази має просити покаяння. Так мало статися відповідно до закону. Проте Генеральний суд, враховуючи те, що убивця мала малолітніх дітей і висловила жаль через свій вчинок, замовила в церкві сорокувуст за душу загиблої, а батько дівчини та дяк

²⁰ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Вып. 1. С. 188.

просили, щоб її не ув'язнювали, вирішив звільнити злочинницю та дозволив жити, пам'ятаючи про свій гріх. Однак найбільше такому вироку посприяла умова, яку висунув суд перед винуватицею: якщо не хоче сидіти в тюрмі, хоча і провина Божа є, то нехай сплатить «вину» суду таку ж, як і постраждалій стороні. 28 травня 1689 р. такий вирок у письмовій формі було відправлено з Батурина до Борзенського сотенного уряду²¹. Отже, документ зафіксував випадок відвертого шантажу злочинниці Генеральним військовим судом — мовляв, вирок можна пом'якшити сплатою грошей.

Особливо важко було добитися справедливості, коли винуватцем тяжкого злочину ставав представник духовенства, а суд над ним чинило місцеве знатне попівство спільно зі старшинами. Один із показових прикладів цьому описав О. Левицький. За документальними даними Полтавського полку, на які він спирався, події розгорнулися так. 9 лютого 1692 р. бідняк-селянин з передмістя Полтави на прізвисько Процик Савишин звернувся з клопотанням до полкового суду щодо покарання отця І. Терпила, який убив його сина кравця Семена в с. Сем'янівка. Причиною жорстокого побиття юнака, а потім смерті стало те, що попу не сподобався жарт хлопця щодо сина священника. На третій день після фізичних знущань отця І. Терпила Семен помер і його поховали.

Вражені таким злочином, що його вчинив саме піп, судді організували проведення слідства і доручили це зробити двом бурмістрам — «людям вірі годних» — П. Юревичу та П. Солянику. «Інквізиція» — початкове розслідування з опитування свідків — пройшло відповідно до встановлених правил, і факт «тиранського забиття» було доведено. Більше того, коли, як засвідчили свідки, піп понад годину «доброю» знущався над Семеном, а присутні під час інциденту люди намагалися зупинити екзекуцію, то їм також дісталася від злочинця, а одному навіть було перебито руку палицею. Але в подальшому, як зазначив О. Левицький, у цій справі відверто порушили лад і розгляд пішов зовсім незвичним шляхом. Вже під час другої «інквізиції» — поглибленого дізнання й розгляду справи — суд спеціально перенесли з традиційного місця засідань, магістрату, до «братерського двору пречистського», ніби це місце більше відповідало попівській гідності. Отже, утворився спільний «уряд» — духовний і світський. Причому головував на ньому полтавський протопоп Л. Сімеонович, за присутності «чесних отців презвитерів», наказного полковника, судді полкового й багатьох додаткових персон. Відсутніми виявилися, порушуючи стандартні правила, вїт і бурмістри — на останньому

²¹ Лазаревский А.М. Замечания... С. 58–60.

наполягало духовенство. Адже ці особи досконало вивчили суть справи й могли відповідним чином втрутитися у вирок не на користь злочинця-попа. Народу зібралось чимало, але в результаті усунули найголовніших свідків, щоб ті не виступили на суді.

У кінцевому «соломоновому рішенні» присуд був таким: перших дознавачів у слідстві за «некомпетентність» взяли під арешт (покарання в'язанням); «чесного» отця І. Терпила від «напасті» звільнили; водночас пригрозили штрафом у 100 талерів на милість митрополита усім тим, хто буде безчестити попа; батька ж юнака примусили перепросити за заподіяну «потвар»²².

Цей судовий процес знехтував давніми світськими й церковними законами, що функціонували в Гетьманщині другої половини 17 ст. Зокрема, на такі заходи для церковників мав давати дозвіл митрополит. Як свідчать документальні матеріали, духовенство середньої ланки нерідко вступало в конфронтацію зі своїм вищим керівництвом, як-от самовільно давало згоди на розлучення, недозволені канонами шлюби, судило перелюбників, які підлягали світському законодавству. Що вже казати про дрібніші злочини, на які йшли представники духовенства, не переймаючись карою Божою. Так, у квітні 1697 р. розглядалася справа біглого монаха П. Улезка в пирятинському суді. Чернець, скинувши рясу, вдавався до всілякої брехні, ходив по будинках і крав речі. Служив дяком у Полтавському монастирі й знову вдавався до крадіжок. У м. Пирятин, де його спіймали на гарячому, чоловіка засудили до «вибиття» катом з міста й урізання вух²³.

Проте, як би там не було, але між світськими судами й духовенством траплялися певні неузгодження у вироках, нехай і формальні. Про це свідчить справа І. Скибенка з чернецтвом Полтавського монастиря від 2 серпня 1671 р. Ігумен православної обителі отець Генадій поскаржився полтавському полковнику й городовому урядові про те, що монастир уже не вперше згряя заздрісників «шкодує» (обкрадає). Насамперед, з виноградників вкрали два вулики бджіл, потім у місцевому лісі забрали вола й шкуру здерли. І хоча ченці точно не знали, хто таке коїть, але підозрювали І. Скибенка, якого челядь бачила разом із дочкою біля забитого вола. Свідки також присягалися, «хрест на себе наклавши», що бачили підозрюваного в чернецькому садку, коли там покрали бджоли. Далі почалися звинувачення І. Скибенка в тому, що він ще до Виговщини крав у людей в'ятери, а коли його схопили, намагався ножом відбиватися, поранив супротивникам руки. Біля р. Ворскла спробував утопити одного

з охоронців. Біля урядової будівлі його відразу хотіли на шибеницю спровадити, але не наважилися та посадили зв'язаного під арешт. Однак невістка І. Скибенка під час провідин звільнила злодія від пут і той утік через вікно. Коли чоловік удруге потрапив до рук правосуддя, до нього намірилися застосувати розділ 14, артикул 17 і артикул 7 «права посполитського», що передбачали покарання злодія «горлом». І це тоді, як він не зізнався ані в крадіжці бджіл, ані в забитті вола. Як делікатно зазначено в документі, отець ігумен «смерті його не жадал». Очевидно, високий духовній особі було не по чину ратувати за вищу міру покарання. Проте суд не врахував поблажливу думку священнослужителя та його бажання, а тому, щоб Скибенко більше шкоди не чинив людям і злих вчинків, відправив його на шибеницю²⁴. Очевидно, у цьому випадку поважна судова інстанція не прагнула увійти у правову суперечку з духовною особою, а лише хотіла вкотре показати свою нетерпимість до таких злочинців, зокрема крадіїв монастирської власності.

Прикладом передачі справи з духовного суду до цивільного може бути випадок з отцем Тимофієм 1669 р. За свідченням священнослужителів, той у різні роки служив вікарієм у «всечесних» протопопа житомирського і користишевського Луки та отця намісника опошнянського Тихона. Проте раптом у житті отця Тимофія з'явилася якась паночка*, з якою він «справався!» Довідавшись про такий гріх, брати по вірі вирішили покарати винуватця, через що той з «допущення бісовського мав упасти». Стоячи перед судом духовним у кількості 12 осіб, отець Тимофій визнав: якби усвідомив такий смертний гріх, то нехай би його Бог побив і скарвав на душі й тілі. Визнання своєї провини зумовило для нього покарання у вигляді «мучення великого». Цивільному полтавському суду нічого не лишалося, як погодитися з таким рішенням 12 отців церкви й записати справу до «метких» книг²⁵.

Набагато простіше, навіть більші за вагомістю, злочинства могли вирішуватися тоді, коли це стосувалося монастирських підданих. Звісно, якщо з боку місцевого духовенства не виникало ніяких заперечень. Приміром 19 березня 1693 р. у стародубському магістраті розглядали кримінальний злочин чотирьохрічної давнини. Житель с. Вітова (Почепський повіт) Гришко вбив підданого Вознесенського дівочого монастиря із с. Козловка

²⁴ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Вып. 2: Справы вечистые 1664–1671 годов. Чернигов, 1912. С. 94–95.

* В іншій справі з'ясувалося, що то була дружина І. Подорова Тетяна.

²⁵ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Вып. 2: Справы вечистые 1664–1671 годов. С. 162–164.

²² Левицький О. По судах Гетьманщини. С. 62, 74–75.

²³ Стороженки. Фамильный архив. Т. 6. С. 116.

Василя Болухту. Монастирський прикажчик П. Семенов і четверо синів загинувши кілька років розшукували злочинця. У цій справі їм допомагав і місцевий сотник. Коли ж, нарешті, Гришка затримали і той повинився, то діти В. Болухти, прийшовши до Стародубського городового уряду, у присутності полковника М. Миклашевського й представника обителі за те «смертельне вбивство» простили злочинця й помирилися з ним. Лише 6 руб. «на харч дітям» мав заплатити винуватець. Представники постраждалої сторони письмово зобов'язалися надалі не переслідувати Гришка й не вимагати «поголовщини». Розписку засвідчили підписами піддядчий і прикажчик²⁶.

Дещо осторонь від кримінальних і цивільних побутових справ духовенства стояли питання образи священнослужителів. Чим поважнішим був статус скривдженої духовної особи, тим вищим ставав ранг старшини, що долучалися до розв'язання конфлікту. Так, у кінці 1716 р. гетьман І. Скоропадський довідався про суперечку між переяславським єпископом Шумлянським і переяславським полковим писарем Черняховським, під час якої перший зазнав словесного безчестя. Тоді володар булави, не бажаючи залишати без уваги цю подію, наказав генеральному хорунжому І. Сулимі зібрати нараду з полкових старшин і підготувати відповідний «декрет» стосовно вчинку винуватця. Рішення полкової верхівки мало опинитися в руках гетьмана для подальшого розгляду. Через те, що єпископ не наполягав на суворій екзекуції І. Черняховського, а лише пропонував примусити того відбути три служби Божі, лежачи перед амвоном, покарання вийшло порівняно легким²⁷. Але з морального боку — досить вразливим для старшини. Адже самий факт і форма покарання дуже швидко стали важливою подією в житті полчан.

Під захист старшинського суду потрапляли й дружини окремих священнослужителів, якщо їх прилюдно ображали. У 1732 р. дружина переяславського протопопа Добронизького Варвара поскаржилася на родичку І. Сулими, що та називала її сукою та старою бестією, причому багаторазово й без причини. Враховуючи статус протопопівни з родини Полуботків, до інциденту втрутився володар булави. Проте, коли почалося слідство, винуватиця не захотіла перепросити за безчестя, проявила противність і «з великою фантазією та фуками» пішла з адміністрації. У результаті суд вирішив за доцільне порушницю порядку оштрафувати й упокорити²⁸. Чим завершилася справа, у документі не зазначено.

²⁶ Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года. Чернигов, 1914. С. 37.

²⁷ Сулимовский архив. С. 32–33.

²⁸ Там же. С. 68–69.

У 18 ст. пиятика, чвари, бійки, а особливо лжесвідчення на суді, серед духовенства набули настільки масового поширення, що на це почав звертати особливу увагу імперський уряд. Ним було оприлюднено кілька спеціальних указів з цього приводу, у яких передбачалися жорстокі покарання винуватцям. Після появи такі укази розсилалися і по відповідних інституціях Гетьманщини, а передусім — до Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду. Спочатку Петро I наказав справи про таких злочинців із «священного й чернецького чину людей» переносити для розглядів зі «світських команд» до Святійшого урядового синоду. Указ від 11 жовтня 1733 р. дозволив судити духовних осіб у цивільних судах. Причому для молодих осіб за обмови та лжесвідчення передбачалося побиття канчуками, відправлення в солдати, а старшим, окрім побиття канчуками, мали відрізати ніздрі, а тоді висилати до Сибіру на вічну роботу. Очевидно, таке посилення жорстоких покарань можна пояснити тим, що як у Московії, так і в Україні відбувалися процеси обмеження духовної влади, перепорядкування її світській і секуляризація монастирських земель.

Імператриця Єлизавета своїм указом від 11 квітня 1742 р. дещо пом'якшила ставлення до священнослужителів-злочинців, правда, з деякими обмовками: «Молодих в салдати не писати й прістарілих у Сибир не посилати, хіба котрі з них в явних злодійствах будуть помічені, то тоді з такими чинити за попередніми порядками»²⁹.

«Права, за якими судиться малоросійський народ», за задумом їхніх упорядників, вочевидь, мали піднести престиж духовенства, актуалізувати його роль у суспільстві та водночас захистити від огульних нападків «безбожників» у широкому розумінні слова. Для останніх мали б повернутися усі жорстокості покарань, які існували й формувалися протягом попереднього століття у Війську Запорозькому. Якби якась особа лише насмілилася від злоби чи пихатості щось ганебне казати чи сумніватися в «честі» та могутності Бога, неславити або навіть критикувати божі таїни й Святе Писання, то її слід було зловити, заарештувати й після жорстокого катування або живою спалити, або без пощади на тілі карати. Безперечно, якщо були докази вини, мав бути смертний вирок, щоб у подальшому серед народу не ширилися такі богохульства³⁰.

²⁹ Акцес или канцелярський порядок для наблюдения в Малой России в полковых, магистратовых и сотенных, также в гетманской канцеляриях, — с присоединением приличных указов. Сочинен 1743 года, августа 18 дня. *Стороженки. Фамільний архив*. Т. 6. С. 683–684.

³⁰ Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. Київ, 1997. С. 40.

Схоже очікувало й тих, хто робив і казав щось лайливе проти освячених ікон, хрестів та іншої церковної атрибутики або відступався від віри православної³¹. Єретиків і розкольників слідувало позбавляти честі, маєтків, карати на тілі, а потім відправляти в заслання³². Артикул 5 спеціально було присвячено чародіям і чаклунам. Усіх — чи то жінок, чи то чоловіків, які б цікавилися «заповідними науками», а саме викликом злих духів, укладали зобов'язання з дияволом або навчали цьому інших, рекомендувалося спалювати живцем (п. 1). Навіть коли прості люди запрошували до свого будинку чародіїв та чаклунів, нехтуючи заборонами цього в царських указах і не боячись гніву Божого, це прирівнювалося до політичного злочину й передбачало жорстоке публічне покарання або відразу смертний вирок, залежно від вагомості злочину (п. 2). Якби хтось намислив укривати «чаклунські справи», намовляв чародія чинити комусь зло, то такий заслуговував на відсікання голови (п. 3). Малолітніх осіб, які долучалися до чаклунства, через їхній вік передбачалося не спалювати, смертю не карати, а завдавати тілесних страждань (п. 4). У разі з'ясування в суді, що людина дурила інших марновірних осіб у своїх знаннях з чаклунства, то їй могли ухвалити вирок у кількох формах: жорстоке тілесне покарання, перебування в тюрмі або тимчасове чи довічне заслання (п. 5). Коли ж брехуни в чаклунстві добровільно зізнавалися у своїх богомерзенних

³¹ Там само.

³² Там само. С. 41.

справах, то таких зобов'язували лише до церковного покаяння, «без катування та покарання» (п. 6).

Отже, в судах Гетьманщини за участі духовенства нерідко мали місце всі негативні явища, поширені й у роботі цивільних судових органів: беззаконня, всілякого виду «кривди», матеріальна зацікавленість в ухваленні рішень. Особливо помітно це проявлялося тоді, коли слідства, дізнання та вирок в діяльності обох судів проводилися спільно. До того ж рішення у схожих справах цих судових установ не завжди були однаковими: в одному випадку злочинця засуджували до страти, в іншому за таку саму провину карали на тілі, а то й обмежувалися грошовими чи майновими штрафами. Найчастіше отці церкви у процесі судочинства вживали терміни: «Божий суд», «гріхи неправедні», «святе право» тощо. Протягом 18 ст. все відчутнішим ставало «напластування» царського законодавства щодо роботи судів, їхніх вироків, а в документації почали частіше з'являтися посилення не лише на Литовський статут і магдебургію, а й государеві укази. Особливо показовим у цьому аспекті може слугувати поява «Акцесу або канцелярського порядку...», що безпосередньо стосувався Гетьманщини початку 1740-х років. Поступове обмеження духовної влади, підпорядкування церкви світській у кінці 18 ст. завершилося в межах Війська Запорозького секуляризацією монастирської земельної власності, а з нею зменшилася і та роль, яку відігравало духовенство в судовій практиці.

REFERENCES

- Kistyakovskiy, A. F. (1882). K istorii verovaniya o prodazhi dushi chortu. *Kievskaya starina*, 7, 180–186 [in Russian].
- Lazarevskiy, A. M. (1893). *Opisanie staroy Molorossii*, 2. Polk Nezhinskiy. Kiev [in Russian].
- Lazarevskiy, A. M. (1898). Zamechaniya na istoricheskie monografii D. P. Millera o malorusskom dvoryanstve i o statutovyih sudah. (Prilozhenie). Kharkov [in Russian].
- Levytskyi, O. I. (1930). Po sudakh Hetmanshchyny: narysy narodnoho zhyttia Hetmanshchyny 2-i polovyny viku. Kharkiv [in Ukrainian].
- Lohvitskiy, A. (1857). Znachenie Bozhih sudov po russkomu pravu. *Otechestvennyye zapiski*, SXII, 502–520, Saint Petersburg [in Russian].
- Slabchenko, M. E. (1911). Opyty po istorii prava Malorossii XVII i XVIII v.v. Odessa [in Russian].

Дата першого надходження статті до редакції: 15.02.2026 р.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.03.2026 р.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)